

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Τα σπήλαια της Κρήτης

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ
2008

ΤΑ ΣΠΗΛΛΑΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Χρυσούλας Μαυρόκωστα

Μέλους του Σπηλαιολογικού Ομίλου Κρήτης

Κρήτη, Χώρα των Σπηλαιών

«Την Κρήτη δυνάμεθα να ονομάσωμεν χώραν των σπηλαίων...»

Η φράση αυτή, με την οποία θα ξεκινήσει το βιβλίο του ο Ελευθέριος Πλατάκης, ο πρώτος Κρητικός σπηλαιοερευνητής, εκφράζει όλα εκείνα που θα ανακαλύψουν από τότε και μέχρι τις μέρες μας οι δεκάδες σπηλαιολόγοι που θα ασχοληθούν με την εξερεύνηση και καταγραφή των

Γλυπτά του νερού στο σπήλαιο της Αγίας Φωτεινής, στο Αβδού Πεδιάδος. (Φωτ. Κ. Φαραζάκης)

σπηλαίων του νησιού.

Το πολύμορφο ανάγλυφο της Κρητικής γης, η σύσταση των πετρωμάτων της και ο κατακερματισμός τους λόγω των ασταμάτητων τεκτονικών κινήσεων, επιτρέπουν στο νερό των βροχών να διεισδύει στα πετρώματα και μέσα από ιδιαίτερους, μοναδικούς θα λέγαμε, μηχανισμούς να δημιουργεί σπήλαια, βάραθρα, καταβόθρες, φαράγγια, οροπέδια και άλλους καρστικούς σχηματισμούς.¹

1. Όρος που χρησιμοποιείται για να περιγράψει τα γεωλογικά φαινόμενα/σχηματισμούς που δημιουργούνται λόγω της διάβρωσης των ασβεστολιθικών πετρωμάτων από το νερό της βροχής.

Έτσι, παρά το μικρό της μέγεθος, η Κρήτη απ' άκρη σ' άκρη διαθέτει πλήθος σημαντικών σπηλαίων, τόσο από άποψη μεγέθους όσο και ομορφιάς, αλλά και πλήθος εκτεταμένων καρστικών τοπίων με σπουδαίους γεωλογικούς σχηματισμούς. Μέχρι σήμερα έχουν καταγραφεί πάνω από 5.000 σπήλαια σε ολόκληρο το νησί, χάρη στις έρευνες μεγάλων σπηλαιολόγων, όπως ο Ελευθέριος Πλατάκης και το ζεύγος Πετροχειλίου, ενώ το έργο των σημερινών σπηλαιολόγων συνεχίζεται με αμείωτο ενδιαφέρον. Δεν θα ήταν υπερβολή εάν λέγαμε ότι οι ίδιοι οι ορεινοί όγκοι του νησιού αποτελούν αυτόνομα καρστικά πάρκα.

Ξεκινώντας από τα δυτικά, ο πιο εκτεταμένος ορεινός όγκος της Κρήτης, τα Λευκά Όρη, κρύβει μέσα του μερικά από τα βαθύτερα και μεγαλύτερα σπηλαιοβάραθρα της Ελλάδας, αν όχι και του κόσμου. Στο μέσον του νησιού, το υψηλότερο βουνό του, ο Ψηλορείτης, φιλοξενεί συμπλέγματα σπηλαίων

*Εντυπωσιακοί πολύχρωμοι σχηματισμοί μέσα σε μικρές
λιθωματικές λεκάνες στο σπήλαιο Δρακολάκι (Αη Γιάννης Σφακιών).
Φωτ. Α. Αλεξάκης*

πολλών χιλιομέτρων που δημιουργούν δαιδαλώδη υπόγεια δίκτυα ποταμών, τα νερά των οποίων μάχονται επί χρόνια να «αιχμαλωτίσουν» οι κάτοικοι της περιοχής. Τα Λασιθιώτικα βουνά, πιο ανατολικά, διαθέτουν μερικά από τα σπουδαιότερα, από αρχαιολογικής και ανθρωπολογικής άποψης, σπήλαια του νησιού. Τα Σητειακά τέλος Όρη, στο ανατολικό άκρο της Κρήτης, παραπλανούν με το χαμηλό τους υψόμετρο και εκπλησσουν με το σπηλαιολογικό πλούτο που κρύβουν στην καρδιά σχεδόν του ορεινού τους συμπλέγματος.

Εκτός όμως από τα παραπάνω καρστικά – σπηλαιολογικά πάρκα, που προσελκύουν κάθε χρόνο δεκάδες εξειδικευμένους ερευνητές σπηλαιολόγους από όλο τον κόσμο, εκατοντάδες σπήλαια συναντάμε παντού, διάσπαρτα σε όλο το νησί: σε πεδιάδες, σε λόφους, σε ακτές, σε φαράγγια. Όλα έχουν συνδεθεί με τη ζωή των ανθρώπων, που συμβιώνουν μαζί τους επί γενεές και τα χρησιμοποιούν από τα πανάρχαια χρόνια. Είναι γνωστό στις μέρες μας πως το έντονο ανάγλυφο της κρητικής γης αποτέλεσε το σκηνικό μεγάλων πολιτισμών, οι οποίοι έδιναν ιδιαίτερη σημασία στους σπηλαιώδεις χώρους. Για παράδειγμα, ο μινωικός πολιτισμός. Αν και η σπηλαιώδης λατρεία των μινωιτών είναι ακόμα υπό διερεύνηση, είναι βέβαιο ότι τα σπήλαια ήταν ιεροί χώροι για αυτούς και πιθανότατα συνδεόνταν με τη λατρεία της Μητέρας - Γης. Για πάνω από δύο χιλιετίες οι φορείς των προϊστορικών πολιτισμών της Κρήτης έμπαιναν στα σπήλαια του νησιού είτε για να θάψουν τους νεκρούς τους είτε για να λατρεύουν τη Γη. Φαίνεται μάλιστα ότι στην Κρήτη εντατικοποιείται αυτή η χρήση των σπηλαίων σε σχέση με τους άλλους χώρους του Αιγαίου, την ίδια εποχή. Στα μετέπειτα χρόνια τα κρητικά σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν όπως ακριβώς και τα υπόλοιπα σπήλαια της Ελλάδας ως χώροι λατρείας, ασκηταριά, καταφύγια, ψυγεία κ.λπ.

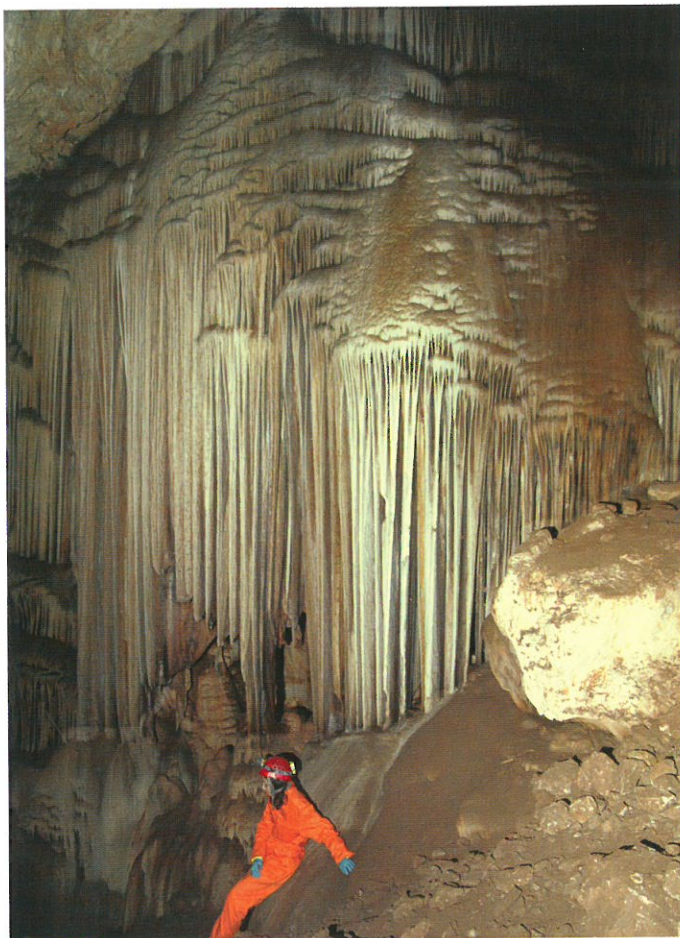
Στις μέρες μας τα σπήλαια του νησιού αποτελούν χώρους χρηστικούς για τους κτηνοτρόφους και για τους οικισμούς που συχνά υδρεύονται από αυτά, χώρους έρευνας για τις ολοένα αυξανόμενες ομάδες σπηλαιολόγων, γεωλόγων, αρχαιολόγων, και χώρους ψυχαγωγίας για το πλήθος τουριστών

που αποζητούν να θαυμάσουν την ανεξίτηλη ομορφιά τους και να νιώσουν την αύρα του παρελθόντος. Παρά το μεγάλο αριθμό των σπηλαίων που διαθέτει η κρητική γη, μόλις τρία έχουν αξιοποιηθεί τουριστικά. Πρόκειται για το Δικταίον Άνδρον στο χωριό Ψυχρό του Οροπεδίου Λασιθίου, το σπήλαιο του Μελιδονίου, στο ομώνυμο χωριό του Ρεθύμνου, και το Σφεντόνη στο χωριό Ζωνιανά Μυλοποτάμου. Ο μικρός τους αριθμός δεν είναι συνέπεια ελλειπών αναπτυξιακών πρωτοβουλιών. Είναι συνάρτηση του σεβασμού με τον οποίο επιβάλλεται να περιβάλλονται τα σπήλαια. Είναι οι μοναδικοί ίσως χώροι που επί αιώνες παραμένουν ανέγγιχτοι, αμόλυντοι από τις εξελίξεις, διαφυλάττοντας καλά τα μυστικά της γης και των ανθρώπων που έδρασαν πάνω της επί ολόκληρους αιώνες. Με σεβασμό λοιπόν και ταπεινότητα οφείλουμε να μπούμε μέσα τους, για να μπορέσουμε, μέσα από το απόλυτο σκοτάδι, να διακρίνουμε τις μορφές τους, να δροσιστούμε με την υγρασία τους και μέσα από την αδιατάραχτη σιωπή τους ν' ακούσουμε την ιστορία τους.

ΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ, ΧΩΡΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ

Παραπάνω από 100 χρόνια τα σπήλαια της Κρήτης προσελκύουν το ενδιαφέρον περιηγητών και μελετητών των γεωλογικών και ανθρωπολογικών δεδομένων. Ο Buodelmondi, ο Guarducci, ο

Sieber, ο Pashley, ο Paul Faure, ο Ελευθέριος Πλατάκης είναι μερικοί από αυτούς που επισκέφθηκαν και έγραψαν για διάφορα σπήλαια της Κρήτης. Ιδιαίτερα οι Paul Faure και Ελευθέριος Πλατάκης αφιέρωσαν μεγάλο μέρος της ερευνητικής τους δράσης στα σπήλαια. Ο τελευταίος από το 1962 ξεκίνησε την καταγραφή των σπηλαίων του νησιού και το 1975 δημοσίευσε κατάλογο 3.320 σπηλαίων και άλλων καρστικών μορφών της Κρήτης. Έκτοτε, ο κατάλογος αυτός αποτελεί σημείο αναφοράς για τους σπηλαιολόγους, οι οποίοι εμπνεύστηκαν από το μεγάλο έργο και συνεχίζουν τη δράση του, έχοντας ανεβάσει τον αριθμό των καταγεγραμμένων σπηλαίων του νησιού σε περίπου 5.000.

*Σπηλαιοβάραθρο Μούγκρι
στα Ταλαία Όρη.*

Φωτ. Αρχείο Σπηλαιολογικού Ομίλου
Κρήτης.

Το μεγάλο ενδιαφέρον για τα σπήλαια της Κρήτης δεν είναι τυχαίο. Αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα της γεωλογικής εξέλιξης του νησιού, ενώ διαθέτουν ξεχωριστή ομορφιά, χάρη στη σπηλαιοθεματική τους ποικιλία. Ακόμα πιο σημαντικό όμως είναι το γεγονός ότι διασώζουν πολύτιμες πληροφορίες για την πανίδα του νησιού που έζησε κάποτε και σήμερα έχει εξαφανιστεί, καθώς και για την παρουσία του ανθρώπου από τα πανάρχαια χρόνια.

Παλαιοανθρωπολογία

Οι εγχάρακτες επιγραφές που βρέθηκαν στο σπήλαιο στην θέση Σκορδο(υ)λάκια του Ασφένδου Χανίων (το μοναδικό γνωστό μέχρι σήμερα σπήλαιο στην Κρήτη όπου έχουν βρεθεί τέτοιου είδους ζωγραφικές αναπαραστάσεις) τοποθετήθηκαν χρονολογικά στην Παλαιολιθική και Μεσολιθική εποχή (Παπουτσάκης, τομ. Α', 1972, σελ. 107-139). Ωστόσο οι διαφωνίες είναι πολλές και έτσι η επικρατούσα άποψη τοποθετεί την παρουσία του ανθρώπου στην Κρήτη από τη νεολιθική εποχή (Πλατάκης:1975, σελ. 95-101). Τα ευρήματα σε σπήλαια της Κρήτης που δικαιολογούν αυτή την υπόθεση είναι πολλά: Στο σπήλαιο Κουμαρόσπηλιος (Χωρδάκι Κυδωνίας) στο πασίγνωστο πλέον σπήλαιο του Γερανίου Ρεθύμνου που αποκαλύφθηκε κατά τη διάνοιξη δρόμου, στα σπήλαια Κατσιμπουργκού και Λυγιάς (περιοχή Ζάκρου), στη Λατοίδα Βρέικου (Πεύκοι Σητείας) στο Κλησίδι (Μεταξοχώρι Ιεράπετρας), στο Στραβομύτη του Γιούχτα, στο Μαργιλέ Αμαρίου, στη Λεντάκα (Μελιδώνι Αποκόρωνα) και σε άλλα πολλά βρέθηκαν άλλοτε οστά και άλλοτε λίθινα εργαλεία, που μαρτυρούν ότι τα σπήλαια αυτά χρησιμοποιήθηκαν ως κατοικίες ή καταφύγια, ως εργαστήρια, ως τόποι λατρείας και ακόμα ταφής.

Η χρήση αυτή των σπηλαίων θα συνεχιστεί και κατά τα μινωικά χρόνια (2600-1000 π.Χ) (Πλατάκης, τομ. Α', 1975, σελ. 105-123). Παρότι ο μινώιτης αρχίζει να θάβει τους νεκρούς του σε τάφους, ορισμένα σπήλαια, όπως οι σπηλαιώδεις κοιλότητες των τοιχωμάτων του φαραγγιού των Νεκρών (στη Ζάκρο) εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται ως χώροι ταφής. Στα ευρήματα της εποχής αυτής προστίθενται και κεραμικά αντικείμενα, είτε με τη μορφή σκευών, όπου τοποθετούσαν τις σπονδές τους από κρασί, γάλα, άγριο μέλι, καρπούς, είτε για την κατασκευή ειδωλίων, ομοιωμάτων ζώων κ.ά. κατά τη διάρκεια τελετών. Οι συνήθεις λοιπόν λατρευτικοί χώροι των Μινωιτών την εποχή αυτή είναι στα σπήλαια. Το μυστήριο που αποινένουν οι μεγάλοι σκοτεινοί θάλαμοι σε συνδυασμό με τον εντυπωσιακό στολισμό τους με μεγαλοπρεπείς σταλακτίτες και κολώνες, υποβάλλουν τους Μινωίτες, οι οποίοι τους χρησιμοποιούν ως λατρευτικά σύμβολα και ενίοτε τους λαξεύουν με σκοπό τη μετατροπή τους σε σύμβολα θεοτήτων. Σύμφωνα με μελετητές (Paul Faure, 2004, σελ. 157) όλες οι μεγάλες μινωικές πόλεις διέθεταν από ένα ή περισσότερα ιερά σπήλαια για την τελετουργική μύηση των νέων και τη λατρεία των Ολυμπίων Θεών, καθώς και του Πάνα και των νυμφών. «...Ο σπήλιος του Φαγκαντώνη π.χ. ήταν τόπος ιερός για τους κατοίκους των Μαλίων (αρχαία Άσομος). Το σπήλαιο της Αγίας Παρασκευής ή Σκοτεινού και ο Νεραϊδόσπηλιος του Καρτερού δεχόταν προσκυνητές από την Κνωσό. Η Μαύρη Σπηλιάρα ήταν τόπος προσκυνήματος για τους κατοίκους της Φαιστού, ενώ οι κάτοικοι της Κυδωνίας θεωρούσαν ιερά τα σπήλαια του Αγκοκηπίου, του Λερά, όπως και την Αρκουδοσπηλιά. Το Ιδαίον Άντρον βέβαια δεχόταν αφιερώματα κατά την εποχή του Χαλκού, από όλες τις πόλεις που ήταν χτισμένες κοντά στον Ψηλορείτη: την Αζό, τη Ζώμιθο... κ.ά.».

Η λατρεία του θείου στους χώρους των σπηλαίων θα συνεχιστεί για πολλά χρόνια, θα μετεξελιχθεί και θα φτάσει στις αρχές του 14ου αιώνα να εκφράζεται μέσω της δημιουργίας μικρών ναών και ερημητηρίων μέσα σε σπήλαια. Όπως οι αρχαίοι πρόγονοί τους, έτσι και οι νεότεροι Κρητικοί αναγνωρίζουν κάποιες φορές στους πολυμορφικούς σταλακτίτες και σταλαγμίτες μορφές της Παναγίας ή άλλων Αγίων (Paul Faure, 2004, σελ. 16).

Παλαιοντολογία

Η ανακάλυψη υπολειμμάτων (δόντια, οστά) θηλαστικών σε διάσπαρτα σημεία στην Κρήτη (περιοχές των Βρυσσών, του Πλακιά, της Μεσαράς) οδήγησε τους παλαιοντολόγους στην υπόθεση ότι παρουσία θηλαστικών στην Κρήτη έχουμε από την εποχή του Μειόκαινου (Συμεωνίδης κ.ά, 1995-2000, σελ. 95-108). Τα ζώα αυτά ανέπτυξαν έντονο μορφολογικό ενδημισμό και με τα χρόνια απέκτησαν διακριτά χαρακτηριστικά, λόγω του ότι χρειάστηκε να προσαρμοστούν στις μεγάλες και διαρκείς γεωμορφολογικές μεταβολές του νησιού, καθώς και στις κλιματολογικές αλλαγές του. Οι νάνοι ελέφαντες και ιπποπόταμοι, οστά και δόντια των οποίων βρέθηκαν σε σπηλαιο της Κρήτης, οφείλουν το μέγεθός τους στην ανάγκη προσαρμογής τους στο μικρό μέγεθος του νησιού. Εκτός όμως από αυτά, το νησί κατοικήθηκε και από ελάφια, καθώς και είδη ζώων που δεν απαντούν σήμερα στο νησί, όπως η χερσαία χελώνα.

Απολιθώματα αχινών χιλιάδων ετών απαντούν σε αφθονία στους αγωγούς του υπόγειου ποταμού (σπηλαίου) Τάφκος Μυλοποτάμου. Φωτ. Ν. Γιγουρτσιής

Η πανίδα των σπηλαίων

Βικτώριας Ντουμάσοβα, μέλους του Σπηλαιολογικού Ομίλου Κρήτης

Η ποικιλία και η σύνθεση ενός οικοσυστήματος είναι απόλυτα εξαρτώμενη από τις συνθήκες που επικρατούν σε αυτό. Στα σπηλαιο οι συνθήκες αυτές είναι η απουσία φωτός, η σταθερά χαμηλή θερμοκρασία, η υψηλή υγρασία, η έλλειψη θρεπτικών συστατικών και ο υψηλός βαθμός απομόνωσης. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά έχουν δημιουργήσει ένα περιβάλλον ιδιαίτερα “σκληρό” για την επιβίωση των ειδών αλλά, παρόλα αυτά, κατοικημένο σε μεγάλο βαθμό. Η κατοίκηση των σπηλαίων χαρακτηρίζεται από μεγάλο βαθμό απομόνωσης από το εξωτερικό περιβάλλον, τέτοια που δεν συγκρίνεται με κανένα άλλο ενδιαιτήμα στον πλανήτη (με εξαίρεση ίσως τις αβύσσους των ωκεανών). Για αυτό το λόγο οι οργανισμοί που βρέθηκαν σε κάποια στιγμή της ιστορίας τους στο υπόγειο περιβάλλον και προσαρμόστηκαν σε αυτό, παραμένουν σχεδόν αμετάβλητοι μέχρι σήμερα, εφόσον οι συνθήκες είναι σταθερές και η ροή γενετικού υλικού είναι περιορισμένη. Είναι συνεπώς λογικό το ότι αποτελούν σημαντικό υλικό έρευνας για τους γενετιστές και για τη μελέτη της εξέλιξης (Σπηλαιολογικός Όμιλος Κρήτης, 2005).

Παρόλο που στα σπήλαια οι συνθήκες που επικρατούν παρουσιάζουν μεγάλη σταθερότητα δεν είναι ομοιόμορφες σε όλο το μήκος τους από την επιφάνεια προς το βάθος. Ανάλογα με τη ζώνη, απαντούν διαφορετικά είδη πανίδας και χλωρίδας.

*Νυχτερίδες στο σπήλαιο της Αγίας Σοφίας, στη Μίλατο Ν. Λασιθίου.
Φωτ. Χ. Μαυρόκωστα*

Στη ζώνη εισόδου συναντάμε παρόμοιους οργανισμούς με αυτούς που βρίσκονται έξω από το σπήλαιο, οι οποίοι χρησιμοποιούν την είσοδό του για προστασία και για φώλιασμα (πουλιά), ενώ αμφίβια και ερπετά την προτιμάνε για την υγρασία και τη δροσιά τους που παρέχει. Φυτά προσαρμοσμένα σε χαμηλή θερμοκρασία, βρύα και φτέρες αναπτύσσονται επίσης σε αυτή την περιοχή.

Στην επόμενη, την εύφωτη ζώνη, που ξεκινά από την είσοδο και εκτείνεται μερικά μέτρα μέχρι το σημείο όπου η ένταση του φωτός μειώνεται σημαντικά, λίγοι φωτοσυνθετικοί οργανισμοί μπορούν να επιβιώσουν. Το σύνολο των ζωικών οργανισμών που απαντώνται σε αυτή την περιοχή προέρχεται από το εξωτερικό περιβάλλον και καλούνται σπηλαιόφουλοι, όπως οι περισσότερες σαλαμάνδρες, χρωματισμένα αμφίποδα και ισόποδα που κατοικούν στα υπόγεια ποτάμια και τις λίμνες, διάφορα έντομα και οι νυχτερίδες τις οποίες συναντάμε σε πολλά σπήλαια της Κρήτης: στο Χώνο του Σάρχου, στο σπήλαιο της Μιλάτου, του Μελιδωνίου, στο Μούγγρι του Κουλούκωνα κ.α.

Στη ζώνη που επικρατεί το απόλυτο σκοτάδι και σταθερή θερμοκρασία και υγρασία οι οργανισμοί που κατοικούν είναι γνήσιοι σπηλαιόβιοι και έχουν πλήρως προσαρμοστεί στις υπόγειες συνθήκες. Είναι άχρωμα, συνήθως τυφλά πλάσματα, με αργή κίνηση και φέρουν μακριά ανεπτυγμένα αισθητήρια όργανα για να αναπληρώσουν την απουσία της όρασης. Ο μεταβολισμός τους προχωράει με αργούς ρυθμούς, είναι προσαρμοσμένα στη μακρόχρονη πείνα και έχουν την ικανότητα να εκμεταλλεύονται φτωχή σε θρεπτικά συστατικά οργανική ύλη. Αυτή η οικογένεια περιλαμβάνει ψάρια, αμφίβια, σαρανταποδαρούσες, καρκινοειδή, αράχνες και ψευδοσκορπιούς, έντομα και πλανάριες.

ΓΝΩΣΤΑ ΚΡΗΤΙΚΑ ΣΠΗΛΑΙΑ

Η Αρκουδοσπηλιά (Ακρωτήρι Χανίων)

Λέγεται και Σπηλιά της Παναγίας της Αρκουδιώτισσας και βρίσκεται Β-ΒΑ της Μονής Γουβερνέτου στο Ακρωτήρι Χανίων.

Η είσοδος πλάτους 12μ. είναι εντυπωσιακή και προσελκύει πλήθος επισκεπτών, καθώς βρίσκεται στο δρόμο των προσκυνητών που ξεκινούν από τα μοναστήρια της Αγίας Τριάδας και του Γουβερνέτου και να καταλήξουν στη σπηλιά του Καθολικού, όπου αναπαύεται ο Άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης (Paul Faure, 2004, σελ. 132-3).

Ο στεγασμένος προθάλαμος του σπηλαίου φωτίζεται. Αριστερά του βρίσκεται οστεοφυλάκιο και ένα παρεκκλήσι αφιερωμένο στην Παναγία. Τον προθάλαμο διαδέχεται μία στολισμένη αίθουσα μήκους 24μ. και πλάτους 27 περίπου μέτρων. Εδώ βρίσκεται το πιο χαρακτηριστικό σημείο του σπηλαίου: ένας ασβεστολιθικός όγκος που έχει μορφή αρκούδας μαρμαρωμένης και μια πρόσφατα κατασκευασμένη λιθοκτιστή στέρνα, το νερό της οποίας θεωρείται αγίασμα.

Στην επόμενη αίθουσα (διαστάσεων 14Χ6μ. περίπου) βρέθηκαν αρχαϊκά, κλασικά και ελληνιστικά αφιερώματα, αγγεία, πλάκες με παραστάσεις της θεάς Αρτέμιδας και του Απόλλωνα. Το σπήλαιο τελειώνει σε μια επόμενη αίθουσα, πολύ μικρότερη από τις προηγούμενες, όπου φαίνεται ότι βρίσκουν καταφύγιο οι νυχτερίδες.

Σπηλαιοβάραθρο Σνκιά (Σνκιά Σητείας).

Φωτ. Α. Κρουσταλάκη, Ε. Νικητέα

Σπήλαιο Γουβερνέτο ή Αγίου Ιωάννου του Ερημίτη (Ακρωτήρι Χανίων)

Στο Ακρωτήρι Χανίων, στην τοποθεσία Αυλάκι, δίπλα από το μοναστήρι Καθολικό, βρίσκεται το σπήλαιο του Αγίου Ιωάννη. Πρόκειται για ένα μακρύ οριζόντιο σπήλαιο, με υψηλή θερμοκρασία και πλούσιο διάκοσμο. Στο τέρμα του βρίσκεται επίπεδος σταλαγμίτης πάνω στον οποίο θεωρήθηκε

ότι αποκοιμήθηκε ο Άγιος Ιωάννης (Πετροχείλου, 1981-1982, σελ. 82). Μία προεξοχή στον τοίχο χρησιμοποιείται ως Αγία Τράπεζα, ενώ το νερό που συγκεντρώνεται σε μικρή δεξαμενή κοντά στην είσοδο, θεωρείται επίσης αγίασμα. Κάθε χρόνο, στην επέτειο του Αγίου, προσέρχεται πλήθος πιστών. Στα χρόνια της επανάστασης κατά της Τουρκοκρατίας το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο.

Σπήλαιο Σκορδουλάκια (Ασφένδου Σφακίων)

Βρίσκεται σε μικρή κοιλάδα ανατολικά του οικισμού Ασφένδου. Πρόκειται για ένα πολύ μικρό σπήλαιο με χαμηλή οροφή. Εδώ βρήκε καταφύγιο άνθρωπος της μινωικής Κρήτης και φαίνεται ότι παρέμεινε αρκετά ώστε να καταφέρει να χαράξει πάνω στο σκληρό βράχο τις μοναδικές σε όλη την Κρήτη σπηλαιώδεις εγχάρακτες επιγραφές που χρονολογούνται εκείνη την εποχή. Οι χαράξεις φαίνεται ότι απεικονίζουν ένα από τα γνωστά απολιθωμένα άνω-Πλειστοκαινικά ελάφια της Κρήτης (Θεοδώρου, 1983).

Λόγω της μεγάλης αρχαιολογικής σημασίας του σπηλαίου έχει τοποθετηθεί μεταλλική πόρτα, που εμποδίζει την είσοδο στον μη εντεταγμένο επισκέπτη.

Σπήλαιο Ιδαίων Άντρο (Οροπέδιο Νίδας Ν. Ρεθύμνου)

Το ένα από τα δύο ιερότερα σπήλαια της Κρήτης, το Ιδαίων Άνδρον βρίσκεται στο Οροπέδιο της Νίδας, 20 περίπου χλμ. από το χωριό Ανώγεια και σε υψόμετρο 1400μ. Ο Μύθος θέλει τη Ρέα, τη μητέρα του Θεού των Θεών να μεταφέρει το βρέφος στο σπήλαιο από τη γέννηση μέχρι την ενηλικίωσή του, σε μια προσπάθειά της να το σώσει από τον πατέρα του Κρόνο, που έτρωγε τα παιδιά του για να διατηρήσει την εξουσία του. Σύμμαχους στην προσπάθειά της είχε τους μυθικούς ήρωες Κουρήτες, οι οποίοι κτυπούσαν τα σπαθιά τους στις ασπίδες τους για να καλύπτουν με το θόρυβο το κλάμα του παιδιού.

*Σπήλαιο Ιδαίων Άντρο στο οροπέδιο της Νίδας του Όρους Τόη.
Φωτ. Αρχείο Σπηλαιολογικού Ομίλου Κρήτης*

Σπήλαια Αρχαίας Ελεύθερας (Ελεύθερα Ν. Ρεθύμνου)

Στην ευρύτερη περιοχή της Ελεύθερας (αρχαία Ελεύθερα) συναντάμε λαξευτά σπήλαια που δημιουργήθηκαν με την εξόρυξη όγκων και δομικών λίθων (Σιμιτζής, 1981, σελ. 85-94). Το λατομείο εικάζεται ότι χρησιμοποιείται από την υστερομινωική εποχή μέχρι τα Ρωμαϊκά και πιο ύστερα χρόνια.

Σπηλαιοβάραθρο Πλατύβολο, στην ορεινή Σητεία.

Φωτ. Γ. Αναστασόπουλος

Σπήλαιο Σφεντόνη (Ζωνιανά Ν. Ρεθύμνου)

Ίσως το πιο όμορφα στολισμένο σπήλαιο της Κρήτης, το σπήλαιο Σφεντόνη. Απέχει 1 χλμ. από το χωριό Ζωνιανά Μυλοποτάμου. Το σπήλαιο βρίσκεται σε υψόμετρο 800 μ., μέσα σε έναν εντυπωσιακό λόφο, που φαίνεται να έχει ξεκοπεί από το υπόλοιπο βουνό, σαν να ήθελε να διαφυλάξει, και ταυτόχρονα να προβάλλει, την ιδιαιτερότητα και ομορφιά του. Τεράστιες κολώνες, σταλακτίτες, σταλαγμίτες και άλλοι σχηματισμοί καλύπτουν τους χώρους του απ' άκρη σ' άκρη.

Το δέος των κατοίκων των Ζωνιανών απέναντι στο μεγαλοπρεπές σπήλαιο εκφράζεται μέσα από το θρύλο που διασώζεται, σύμφωνα με τον οποίο μια νεαρή γυναίκα επιχείρησε να το εξερευνήσει, ωστόσο ήταν τόσο μεγάλο που χάθηκε. Όταν την αναζήτησαν, εντοπίστηκε μετά από 8 ημέρες νεκρή (Πετροχείλου, 1981-1982, σελ. 90).

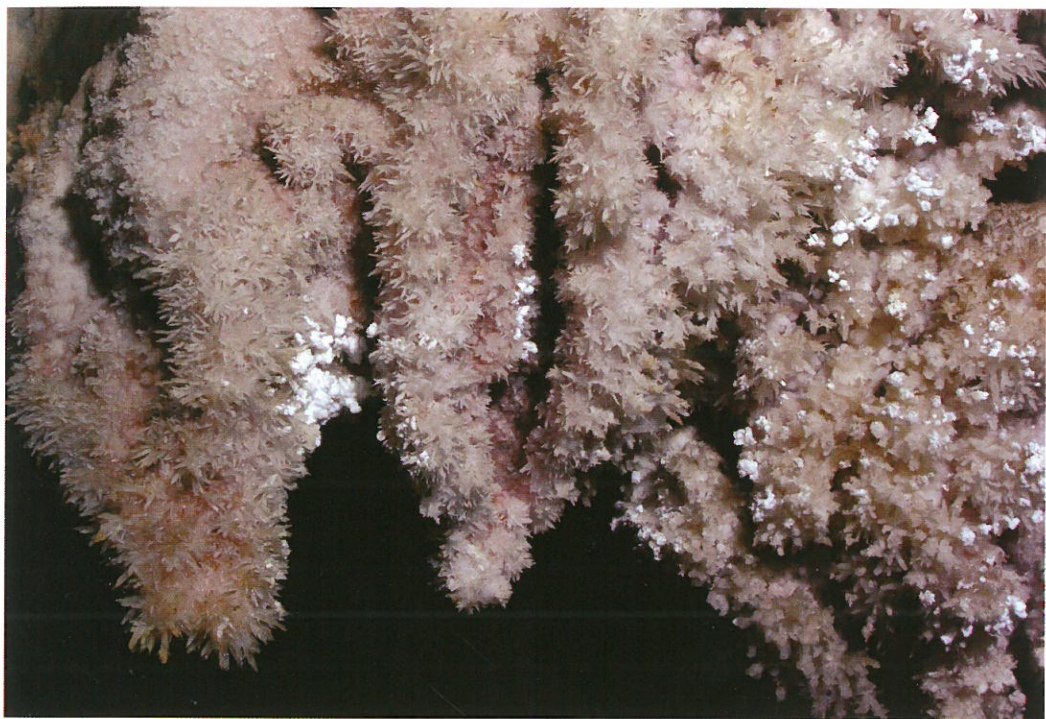
Σπήλαιο Μελιδωνίου (Μελιδώνι Ν. Ρεθύμνου)

Το σπήλαιο βρίσκεται 3 χλμ. από το ομώνυμο χωριό της πρώην επαρχίας Μυλοποτάμου. Πινακίδες σήμανσης βοηθούν τον επισκέπτη να το εντοπίσει εύκολα, ενώ το διαμορφωμένο μονοπάτι που έχει κατασκευαστεί από την είσοδο έως τον πυθμένα του σπηλαίου και ο τεχνητός φωτισμός διευκολύνουν την κατάβαση.

Είναι πλούσια στολισμένο με σταλακτίτες, σταλαγμίτες και κολώνες. Ιδιαίτερα όμως δύο ογκώδεις σταλακτίτες, στο μέσον, περίπου του σπηλαίου, που μοιάζουν με τα μινωικά κέρατα κι ένα αβεστολιθικό εξάρμα που βρίσκεται ακριβώς πίσω τους, σχηματίζουν από μακριά τη φιγούρα

γυναίκας που κρατάει στα χέρια της ένα παιδί. Η εικόνα αυτή οδήγησε τους Ενετούς του 16ου και 17ου αιώνα στην ταύτιση των μορφών που σχηματίζονται με την Παρθένο με τον Ιησού. Από ό,τι φαίνεται όμως, και από τους παλαιότερους κάτοικους της περιοχής, κατά την υστερωμινωική εποχή, το σημείο αυτό δεν πέρασε απαρατήρητο, κάτι που επιβεβαιώνεται από τα αναρίθμητα όστρακα που βρέθηκαν εδώ, καθώς και από έναν ορειχάλκινο διπλό πέλεκυ που βρήκε χωρικός από το Μελιδώνι ο οποίος βρίσκεται σήμερα στο Μουσείο του Ηρακλείου (Paul Faure, 2004, σελ. 103).

Το σπήλαιο θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα από ιστορικής άποψης σπήλαια της Κρήτης το 1823, σελ. 370 χριστιανοί της περιοχής που αναζητούσαν καταφύγιο θανατώθηκαν μέσα εδώ από τις αναθυμιάσεις θείου που δημιουργήθηκαν από φωτιά την οποία άναψαν στην είσοδο του σπηλαίου οι Τούρκοι κατακτητές. Τα οστά των θυμάτων τοποθετήθηκαν στον πρώτο θάλαμο του σπηλαίου το θάλαμο «των Ηρώων», όπου κάθε χρόνο, στην επέτειο της μνήμης τους, πραγματοποιείται θρησκευτική τελετή.

*Κρύσταλλοι ανθρακικού ασβεστίου στο σπηλαιοβάραθρο Πλατύβολο (ορεινή Σητεία).
Φωτ. Γ. Αναστασόπουλος*

Σπήλαιο Φανταξοσπηλιάρα (Πρίνος Ν. Ρεθύμνου)

Λέγεται και Γρα Σπηλιάρα ή Σπηλιάρα ή Μεταξόσπηλιος και βρίσκεται στη δυτική πλευρά του ασβεστολιθικού λόφου Κουλές, στην περιοχή του Λατζιμά του δήμου Αρκαδίου. Η είσοδος της έχει σχήμα ωοειδές και είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή με ύψος περίπου 12μ. Το σπήλαιο είναι ένας μακρύς αγωγός συνολικού μήκους 214μ. Οι ογκώδεις κολώνες που υπάρχουν κατά μήκος του λειτουργούν σαν φυσικά χωρίσματα, με αποτέλεσμα να δημιουργούν την αίσθηση ότι το σπήλαιο χωρίζεται σε επιμέρους αίθουσες. Η Φανταξοσπηλιάρα χρησιμοποιήθηκε από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας ως καταφύγιο, ως στάνη και δεν έπαψε στιγμή να εξάπτει τη φαντασία των χωρικών

οι οποίοι πίστευαν ότι εάν κανείς τολμήσει να διαβεί πέρα από ένα συγκεκριμένο σημείο κοντά στην είσοδο, θα ακούσει τις ψυχές των νεκρών. Στο σπήλαιο οδηγεί μονοπάτι που ξεκινάει σχεδόν από το σύγχρονο λατομείο πέτρας που πλέον δεν λειτουργεί.

Σπήλαιο Ειλείθυιας (Γούβες Ν. Ηρακλείου)

Το σπήλαιο της Ειλείθυιας στην Αμνισό Ηρακλείου ήταν αφιερωμένο στην κόρη του Δία και της Ήρας και μητέρα του θεού Έρωτα, την Ειλείθυια. Ως προστάτιδα των εγκύων και θεά της μητρότητας, η Ειλείθυια λατρευόταν στο σπήλαιο με σπονδές και τελετές που είχαν ως επίκεντρο έναν ιερό σταλαγμίτη σε σχήμα κοιλιάς εγκύου «με λακουβίτσα στη μέση», σαν τον ομφαλό. Σε αυτό το σημείο, οι έγκυες συνήθιζαν να τρίβουν την κοιλιά τους πιστεύοντας ότι θα έχουν καλό τοκετό (Πετροχείλου, 1981-1982, σελ. 81-82).

Σπήλαιο Βίγλα ή Κέρατο (Άνω Βιάννος Ν. Ηρακλείου)

Το σημαντικότερο αυτό σπήλαιο βρίσκεται στην κοινότητα της Άνω Βιάννου, στην ευρύτερη περιοχή του Κερατόκαμπου, πάνω σε ένα ασβεστολιθικό έξαρμα του βουνού που διακρίνεται εύκολα (σαν «κέρατο») από την παραλία του Κερατόκαμπου. Η είσοδός του ανοίγεται σε ύψος περίπου 500 μ. Στις αιθουσες που σχηματίζονται υπάρχουν μεγάλες κολώνες και σταλακτίτες – σταλαγμίτες, που κατά καιρούς αποτέλεσαν ιερά σύμβολα για τη λατρεία των αρχαίων, αλλά και των νεότερων θεοτήτων. Είναι χαρακτηριστικός ο ανθρωπόμορφος σταλαγμίτης που υπάρχει σε μία αίθουσα μερικά μέτρα από την είσοδο του σπηλαίου, ο οποίος θεωρήθηκε ότι απεικονίζει τη Βρεφοκρατούσα Παρθένο (Paul Faure, 2004, σελ. 40).

Λαβύρινθος Γόρτυνας (Γόρτυνα Ν. Ηρακλείου)

Το θρυλικό σπήλαιο της Κρήτης που μαζί με άλλα δύο (της Κνωσού και του Σκοτεινού) ταυτίστηκε με το μινωικό Λαβύρινθο, όπου ο βασιλιάς κρατούσε το μυθικό Μινώταυρο, βρίσκεται στις ΝΔ υπώρειες του όρους Ίδη σε υψόμετρο 413μ. Το σπήλαιο είναι δαιδαλώδες, καθώς αποτελείται από πλήθος αιθουσών και διαδρόμων που περιπλέκονται δημιουργώντας έναν πραγματικό λαβύρινθο 2479 μέτρων, όσα και το συνολικό μήκος των διαδρόμων.

Το παράξενο σχήμα των αιθουσών, που παραπέμπει σε τεχνητή διάνοιξη λόγω των επίπεδων οροφών και δαπέδων, έχει οδηγήσει πολλούς στην υπόθεση ότι το σπήλαιο λειτούργησε ως λατομείο πέτρας για το κτίσιμο των μεγάλων πόλεων της μινωικής Κρήτης, της Γόρτυνας και της Κνωσού. Χωρίς να υπάρχουν ωστόσο σαφείς ενδείξεις περί αυτού, φαίνεται ότι ορισμένα τμήματά του λαξεύτηκαν από τους αρχαίους Κρήτες, με σκοπό να χρησιμοποιηθούν ως χώροι λατρείας, διασκέδασης και συνάθροισης (Πετροχείλου, 1983-88).

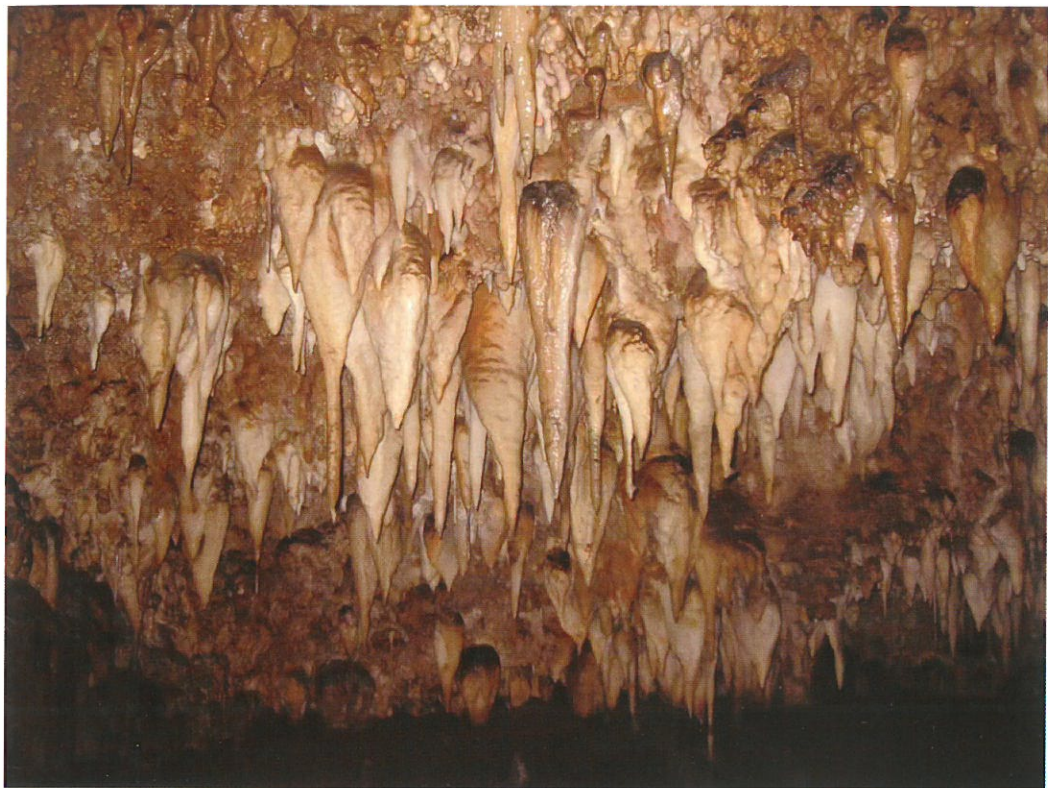
Μεταγενέστερα το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε από τους Γερμανούς ως αποθήκη πυρομαχικών, πολλά από τα οποία διασώζονται ακόμα στους θαλάμους του, με αποτέλεσμα να έχουν προκληθεί τα τελευταία χρόνια δυστυχήματα, λόγω της περιέργειας ντόπιων επισκεπτών. Τα περιστατικά αυτά, αλλά και η στατική ανεπάρκεια των τοιχωμάτων της οροφής, ήταν οι λόγοι που το σπήλαιο είναι σήμερα σφραγισμένο. Εκτός από «Μεγάλο» Λαβύρινθο, πολύ κοντά, υπάρχει και ο Μικρός Λαβύρινθος, με παρόμοια χαρακτηριστικά, αλλά πολύ μικρότερο μήκος.

Σπήλαιο (Παναγίας) Φανερωμένης ή Κούκουλα (Αβδού Ν. Ηρακλείου)

Το σπήλαιο βρίσκεται στη βόρεια πλαγιά του όρους Λουλουδάκι νότια του οικισμού Αβδού. Η πρόσβαση είναι ιδιαίτερα κοπιαστική, καθώς η κλίση της πλαγιάς είναι μεγάλη και η πεζοπορία γίνεται άλλοτε μέσα από πυκνή βλάστηση και άλλοτε ανάμεσα στις κροκάλες της κοίτης ενός χειμάρρου. Από την είσοδο του σπηλαίου διακρίνονται μακριά τα ερείπια της σπουδαίας αρχαίας πόλης της Λύκτου, κάτι που εξηγεί, μεταξύ άλλων και την αρχαιολογική σημασία του σπηλαίου.

Διαθέτει διάκοσμο και μολονότι παλαιός και αποσασθρωμένος σχηματίζει μορφές που διέγειραν τη φαντασία των κατοίκων της μινωικής Κρήτης ώστε να τους θεωρήσουν λατρευτικούς.

Στο σπήλαιο έχει πραγματοποιηθεί ημιτελής ανασκαφή, από τα ευρήματα της οποίας υπέθεσαν ότι χρησιμοποιήθηκε ως τόπος λατρείας κατά την υστερομινωική περίοδο, όπως και αργότερα, κατά τη ρωμαϊκή εποχή (Paul Faure, 2004, σελ. 44).

*Χαρακτηριστικοί σταλακτίτες στο σπήλαιο της Αγίας Φωτεινής, στο Αβδού Πεδιάδος.
Φωτ. Κ. Φαραζάκης*

Σπήλαιο Αγίας Φωτεινής (Αβδού Πεδιάδος)

Στη βορεινή πλευρά του όρους Λουλουδάκι, σε υψόμετρο 560μ. και χαμηλότερα από το σπήλαιο της Φανερωμένης, βρίσκεται το σπήλαιο της Αγίας Φωτεινής. Ο πόρος του (10μ. ύψος και 2-3μ. πλάτος) δημιουργήθηκε κατά πάσα πιθανότητα από την κατακρήμνιση των πετρωμάτων του πρανούς του ασβεστολιθικού βουνού, δημιουργώντας έτσι ένα μεγάλο κοίλωμα και ένα προστατευμένο πλάτωμα. Απέναντι ακριβώς από το σπήλαιο βρίσκεται το εκκλησάκι και η πηγή της Αγίας Άννας, καθώς και σκήτες μοναχών. Εδώ κάθε χρόνο διοργανώνεται πανηγύρι προς τιμήν της Αγίας. Την είσοδο διαδέχεται διάδρομος με μικρή κλίση, όπου έχουν λαξευτεί σκαλοπάτια για την ασφαλή πρόσβαση των προσκυνητών. Η αίθουσα που δημιουργείται είναι ευρύχωρη και στο κέντρο της περίπου οι χωρικοί τοποθέτησαν μεγάλο πιθάρι, στο οποίο συγκεντρώνεται το νερό που στάζει από την οροφή. Το νερό θεωρείται αγίασμα ή θαυματουργό. Η αίθουσα στενεύει στο τέρμα της σε ένα σημείο όπου δύο μεγάλες κολώνες σχηματίζουν μικρό θάλαμο τον οποίο οι πιστοί μετέτρεψαν σε ναό. Από το σημείο αυτό λέγεται ότι σκαρφάλωναν οι κάτοικοι της περιοχής αναζητώντας καταφύγιο στην ταραγμένη περίοδο της τουρκοκρατίας.

Το έτος 2000, ο Σπηλαιολογικός Όμιλος Κρήτης κατά την εξερεύνηση του σπηλαίου ανακάλυψε επιπλέον 600μ. φτάνοντας στα 760μ. Το νέο τμήμα του ιστορικού σπηλαίου ήταν μια πραγματική ανακάλυψη, καθώς διαθέτει πλουσιότατο διάκοσμο όλων των μορφών και ειδών, με αποτέλεσμα το σπήλαιο να μπορεί να καταταχθεί σε ένα από τα ομορφότερα του νησιού.

Το σπήλαιο της Αγίας Παρασκευής ή Σκοτεινό (Σκοτεινό Γουβών Ν. Ηρακλείου)

Στην περιοχή των Γουβών, κοντά στο χωριό Σκοτεινό και σε υψόμετρο μόλις 220μ. βρίσκεται το σπήλαιο της Αγίας Παρασκευής. Όπως ο Λαβύρινθος της Γόρτυνας, έτσι και το σπήλαιο της Αγίας Παρασκευής, συνδέθηκε με το μινωικό Λαβύρινθο. Ονομάστηκε έτσι από την Αγία, εκκλησάκι της οποίας είναι κτισμένο δίπλα από την είσοδό του. Η είσοδός του (27μ. πλάτος και 10μ. ύψος), είναι πολύ εντυπωσιακή. Βρίσκεται μέσα σε μια δολίνη, ένα βύθισμα δηλαδή διαστάσεων 40X35μ. με μέγιστο βάθος 25μ., που προήλθε από την κατακρήμνιση των τοιχωμάτων της πλαγιάς του βουνού, χάρη στην οποία αποκαλύφθηκε και το διάκενο (σπήλαιο). Έχει συνολικό μήκος περίπου 126μ. και η διάμετρος των αιθουσών του κυμαίνεται από 8 έως 50 μέτρα.

Χαρακτηριστικά γνωρίσματα του σπηλαίου είναι τρεις ογκώδεις ασβεστολιθικοί βράχοι, ο ένας με μορφή αρκούδας, ο άλλος με προσωπίο γοργόνας και ο τρίτος με ρύγχος θηρίου (Paul Faure, 2004, σελ.52). Και οι τρεις βρίσκονται στην πρώτη μεγάλη αίθουσα και από ό,τι φαίνεται αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τους αρχαίους Έλληνες, οι οποίοι διαμόρφωσαν ένα είδος σκάλας με πλατιά σκαλοπάτια, τοποθετώντας πέτρες στοιχιωμένες στη γραμμή, κάθετα προς τα τοιχώματα, με σκοπό να λατρεύουν τους Θεούς. Πάντως στο σπήλαιο βρέθηκαν όστρακα της Υστερομινωικής εποχής, ένα μεγάλο αγγείο και άλλα που, σύμφωνα με μια υπόθεση, τοποθετούνται στην υπονεολιθική εποχή. Η χρήση του χώρου συνεχίζεται αδιάκοπα μέχρι τις ημέρες μας, λειτουργώντας πλέον ως χώρος συνάθροισης και διοργάνωσης πανηγυριών.

Σπήλαιο Σκοτεινό, στις Γούβες. Φωτ. Μ. Μπελίδης

ΤΑ ΙΕΡΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΤΟΥ ΟΡΟΥΣ ΓΙΟΥΧΤΑ (Ν. Ηρακλείου)

Στο ανθρωπόμορφο ιερό βουνό του Γιούχτα που θεωρείται από τους αρχαίους συγγραφείς ως τόπος ταφής του Δία (του Ζια το μνήμα) (Paul Faure, 2004, σελ. 170) υπάρχουν τέσσερα ιερά σπήλαια, ένα σε κάθε σημείο του ορίζοντα. Αποτελέσαν κατά τη μινωική εποχή (και πιθανότατα και παλαιότερα) χώρους θυσιών (ακόμα και ανθρωποθυσιών), τελετών και αποθήκευσης-φύλαξης τροφίμων.

Μορφολογικά, το κοινό τους χαρακτηριστικό είναι η ύπαρξη πολλών διαφορετικών και αλληλένδετων αιθουσών και διαδρόμων οι οποίοι στην περίπτωση ειδικά του Σπήλιου του Στραβομύτη θυμίζουν ελβετικό τυρί.

Σπήλαιο Στραβομύτη, στο Γιούχτα.
Φωτ. Γ. Αναστασόπουλος

1. Το σπηλαιώδες χάσμα του Ιερού του Γιούχτα

Πρόκειται για ένα στενόμακρο χάσμα βάθους περίπου 12μ., που επικοινωνεί στο τέρμα με δευτερεύουσες σπηλαιώδεις κοιλότητες. Βρίσκεται στη θέση «Του Ζια το Μνήμα» (τάφος του Δία), στο κέντρο του μινωικού ιερού κορυφής (Paul Faure, 2004:63), και σε υψόμετρο 720μ. Εδώ ανακαλύφθηκαν αναρίθμητα αφιερώματα της μεσομινωικής και υστερομινωικής εποχής, καθώς και εγχάρακτες αφιερώσεις σε γραμμική Α.

2. Το Χωστό Νερό

Βρίσκεται στα 720μ., στη νοτιότερη κορφή του ιερού βουνού. Περισσότερο από το προηγούμενο, το σπήλαιο αυτό αποτελείται από 3 αίθουσες και πολλούς διαδρόμους που τις συνδέουν όλες με την πρώτη αίθουσα, μήκους 7 μ., η οποία φωτίζεται επαρκώς λόγω του μεγάλου πόρου της. Φαίνεται ότι και εδώ, τα ασβεστολιθικά εξάρματα και οι ανθρωπόμορφοι σταλακτίτες και σταλαγμίτες προσήλκυσαν τους Μινωίτες για να λατρεύσουν εδώ τους θεούς. Αυτό μαρτυρεί το πλήθος αρχαίων οστράκων από αγγεία και αγαλματιδία που ανακαλύφθηκαν τα τελευταία 100 περίπου χρόνια. Ωστόσο, φαίνεται ότι το συγκεκριμένο σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον και ως καταφύγιο, κυρίως από τους κτηνοτρόφους της περιοχής.

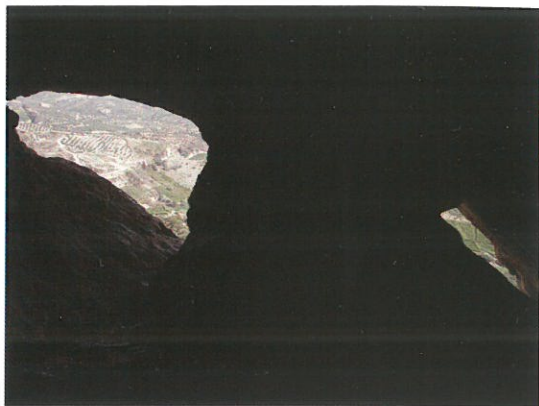
Η φήμη που είχε (και ίσως έχει ακόμα) το σπήλαιο για τους Αρχαιονίτες διασώζεται από τον Paul Faure το 1954 (2004, σελ. 66) που μεταφέρει αυτό που του εκμυστηρεύτηκε, ένας κάτοικος ότι «όποιος μπει μέσα κινδυνεύει να καταποντιστεί στα μαύρα και βαθιά νερά της...».

3. Σπήλαιο του Στραβομύτη

Λέγεται και Καρνάρι λόγω του κοντινού οικισμού, ή Σπηλιαρίδια, λόγω των πολλών ανοιγμάτων του στο πρηνές του βουνού, ή σπήλαιο της Λυκάστου, κάποιοι αφού υποθέτουν ότι πλησίον του βρισκόταν η αρχαία πόλη Λύκαστος. Το επικρατέστερο όνομα (σπήλαιο του Στραβομύτη) το φέρει λόγω ενός από τους ιδιοκτήτες του. Βρίσκεται στη βορεινή πλευρά του Γιούχτα και διακρίνεται εύκολα, λόγω των πολλαπλών (τουλάχιστον 5) ανοιγμάτων της κάθετης πλευράς του βουνού.

Τα πλούσια ευρήματα σ' αυτό το σπήλαιο δικαιολογούν την υπόθεση ότι χρησιμοποιήθηκε σε όλες τις μινωικές περιόδους, ακόμα και στη νεολιθική, εφόσον οστά από κρανίο μικρού παιδιού υπήρχαν σε νεολιθικό αγγείο που βρέθηκε εδώ.

Είναι το πιο χαρακτηριστικό από άποψη μορφολογίας σπήλαιο του βουνού. Διαθέτει πλήθος υγρών διακλαδούμενων αγωγών, θαλάμων, και περασμάτων, που αναπτύσσονται σε τουλάχιστον δύο επίπεδα και έχουν τη μορφή ...τυριού. Συνολικά, λέγεται ότι προσεγγίζει τα 400μ. διαδρομών (Paul Faure, 2004, σελ.67).

Σπήλαιο Στραβομύτη, στο Γιούχτα.
Φωτ. Γ. Αναστασόπουλος

4. Τα Ανεμόσηλια

Πρόκειται για ρωγμές στο συμπαγή ασβεστολιθικό βράχο σε υψόμετρο 440μ. στη Β-ΒΔ πλαγιά του Γιούχτα. Το όνομά τους παίρνουν από τη θέση τους. Στραμμένα προς το βορά, είναι εκτεθειμένα στους ισχυρούς βορειούς ανέμους που πνέουν το μεγαλύτερο διάστημα του χρόνου στην Κρήτη. Οι κύριες ρωγμές είναι τρεις και δημιουργούν κοιλάσματα μέσου μήκους 1,5μ. και βάθους μερικών μόλις μέτρων.

Σπήλαιο της Τραπέζας (Τύλισσος Ν. Ηρακλείου)

Στη θέση Σπηλιαρίδια στο Μαλεβίζι βρίσκεται το σπήλαιο της Τραπέζας. Εκτός από το μεγάλο ανοιγμά του, που τραβάει την προσοχή του διαβάτη, η μεγάλη αρχαιολογική του αξία είναι εύκολα αντιληπτή, εάν σταθεί κάποιος στην είσοδό του. Από εδώ μπορεί κανείς να διακρίνει στον ορίζοντα τις τρεις κοιλάδες που απλώνονται ανάμεσα στα ιερά βουνά του Γιούχτα και του Ψηλορείτη.

Το σπήλαιο έχει πλούσιο διάκοσμο από σταλακτίτες, σταλαγμίτες και κολώνες με ανθρώπινες μορφές, που είναι βέβαιο ότι εξήπταν τη φαντασία του αρχαίου κατοίκου της περιοχής, όπως μαρτυρεί και το πλήθος αρχαιολογικών ευρημάτων.

Μαύρης Σπήλιος (Καμάρες, Ν. Ηρακλείου)

Στο σπήλαιο των Καμαρών, καθώς και σε άλλες περιοχές στη Μεσαρά (στη Φαιστό και αλλού) βρέθηκαν ορισμένα από τα ομορφότερα κεραμικά αγγεία της μινωικής εποχής, η τεχντροπία των οποίων φέρει το όνομα του σπηλαιού Καμαραϊκά. Τα περίτεχνα αυτά αγγεία, για τα οποία έχει καταστεί διεθνώς γνωστό το σπήλαιο, κατασκευάζονταν από τεχνίτες της Κνωσού και της Φαιστού (περίπου το 199-1700 π.Χ.) και μεταφέρονταν εδώ από τους προσκυνητές για τις προσφορές τους στη λατρευόμενη θεότητα, που πιθανά ήταν προστάτιδα της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Ήταν δε μεγάλη η ποικιλία τους: ρητά για τις σπονδές, κύπελλα, φρουτιέρες, πιθάρια ποικίλου μεγέθους και κάποια από αυτά ήταν ωκελύφα, δηλαδή ιδιαίτερα λεπτά και εκλεπτυσμένα.

Σύμφωνα με τον Paul Faure (2004, σελ. 90), η ιστορία του σπηλαιού μπορεί να συνοψιστεί στα εξής: Προσωρινό αρχικά καταφύγιο, για μια πολύ σύντομη περίοδο της νεολιθικής εποχής, το σπήλαιο εξελίσσεται σε τόπο χθόνιας λατρείας στα τέλη της πρωτομινωικής περιόδου. Κατά την υστερομινωική εποχή και στις αρχές της εποχής του σιδήρου φιλοξενεί πολεμιστές που θάβουν εδώ αιχμές δοράτων. Τέλος, στις αρχές του αιώνα, το σπήλαιο ανασκάπτεται από ... αρχαιοκάπηλους. Σήμερα πιστεύεται ότι κατοικείται από Νεράιδες και δέχεται πολλούς επισκέπτες το καλοκαίρι.

Σπήλαιο Χώνος (Σάρχος Κρουσώνα, Ν. Ηρακλείου)

Ο Χώνος στο Σάρχο είναι ένα εντυπωσιακό σε μέγεθος καρστικό έγκοιλο (περίπου 1.700 μέτρα εξερευνημένων αγωγών) είναι σε μικρή μεν αισθητική αξία, αλλά τεράστιο σπηλαιολογικό ενδιαφέρον και μεγάλη υδρολογική σημασία. Τόσο το μέγεθος, όσο και η υδρολογική του λειτουργία το έχουν καταστήσει ευρέως γνωστό σε επιστημονικές και ερευνητές που έχουν κατά καιρούς επιχειρήσει να ερμηνεύσουν τη λειτουργία του και να προτείνουν τρόπους αξιοποίησής του.

Βρίσκεται στη θέση “Σπήλιος”, 500 - 600 μέτρα Δ-ΝΔ του χωριού Σάρχος στο Δήμο Κρουσώνα, σε υψόμετρο 276 μ. Η πρόσβαση από την πλατεία του χωριού έως τη θέση “Σπήλιος” γίνεται μέσω μιας αγροτικής οδού μέτριας βατότητας, η οποία τερματίζει στο σημείο “συνάντησης” με την κοίτη του χειμάρρου Σπηλιώτη ή Πετραδιά. Από εκεί, συνεχίζει κανείς για το σπήλαιο μέσω λιθόστρωτου ανηφορικού μονοπατιού μήκους 30 μ.

Ο Χώνος του Σάρχου αποτελεί σημείο αναφοράς για το Μαλεβιζί. Οι ιστορικές μνήμες που διασώζονται στις μέρες μας, αποτελούν το απόσταγμα του παράλληλου βίου του σπηλαιού με γενεές ανθρώπων και συνθέτουν ένα μοναδικό λαογραφικό πλούτο.

Εκτός από την ιστορική και υδρολογική του σημασία, το σπήλαιο του Σάρχου αποτελεί σημαντικό πόλο έλξης για την περιοχή. Το γεγονός ότι περιλαμβάνεται σε όλους σχεδόν τους τουριστικούς χάρτες του Νομού και της Κρήτης αποτελεί ένδειξη της ξεχωριστής θέσης που κατέχει μεταξύ των φυσικών και τουριστικών πόρων του Μαλεβιζίου. Πράγματι ο Χώνος προσελκύει σημαντικό αριθμό ντόπιων και ξένων επισκεπτών που καταφτάνουν στην περιοχή. Οι περισσότεροι βέβαια σταματούν στην είσοδο και λίγοι μόνο τολμούν να προχωρήσουν, καθώς το σπήλαιο δεν είναι τουριστικά αξιοποιημένο και ταυτόχρονα η αναρρίχηση που χρειάζεται να γίνει στη στεγασμένη είσοδο, προκειμένου να μπει κανείς στον κύριο αγωγό, λειτουργεί αποθαρρυντικά.

Μαύρης Σπήλιος, στις Καμάρες Ζαρού. Φωτ. Γιάννης Σουρλατζής

Σπήλαιο Δικταίο Άντρο (Οροπέδιο Λασιθίου, Ν. Λασιθίου)

Το Δικταίον Άνδρον, βρίσκεται στο Οροπέδιο Λασιθίου, κοντά στο χωριό Ψυχρό και σε ύψος 1000 περίπου μέτρων. Είναι το ένα από τα δύο πιο σημαντικά ιερά σπήλαια της Κρήτης. Σύμφωνα με τη μυθολογία, στο Δικταίον κατέφυγε η Ρέα για να γεννήσει το Δία προφυλάσσοντάς τον από τον πατέρα του Κρόνο.

Πρόκειται για ένα εντυπωσιακό σπήλαιο με πλούσιο διάκοσμο από σταλακτίτες, σταλαγμίτες και κολώνες, που θα πρέπει να αποτέλεσαν σύμβολα λατρείας των Μινωιτών. Το σπήλαιο έχει πολύ μεγάλη κλίση και καταλήγει σε μικρές λίμνες, που σήμερα αποτελούν αποθήκη κερμάτων των σύγχρονων πιστών της τύχης. Το Δικταίον έχει αξιοποιηθεί τουριστικά με τη χάραξη μονοπατιού πρόσβασης (20 περίπου λεπτά πεζοπορία) και με ράμπες και φωτισμό στο εσωτερικό του για την ασφαλή και άνετη πρόσβαση.

Δικταίο Άντρο στο Οροπέδιο Λασιθίου. Το ένα από τα σπουδαιότερα ιερά σπήλαια της Κρήτης. Φωτ. Χ. Μαυρόκωστα

Σπήλαιο Αγίας Σοφίας (Μίλατος, Ν. Λασιθίου)

Άλλο ένα σπήλαιο με μεγάλη ιστορική σημασία είναι το σπήλαιο της Μιλάτου, όπου οι ορδές του Αγαρηνού Στρατηγού Χασάν το 1823 σφαγίασαν 3.600 άντρες και γυναικόπαιδα τα οποία κατέφυγαν εδώ για προστασία (Πετροχείλου, 1981-1982, σελ. 85). Στη μνήμη τους υπάρχει σκαλισμένη επιγραφή στην αριστερή είσοδο του σπηλαίου. Στο κέντρο της σπηλιάς υπάρχει μικρό εκκλησάκι, στο πλάι του οποίου φυλάσσονται τα οστά των σφαγιασθέντων.

Το Σπήλαιο των Πελεκητών (Ίτανος, Ν. Λασιθίου)

Καλείται και «της Συκιάς ο σπήλιος» γιατί στην είσοδό του υπάρχει ώριμο δέντρο συκιάς. Το πραγματικό του όμως όνομα το πήρε από την ευρύτερη περιοχή, όπου γινόταν εξόρυξη πέτρας.

Βρίσκεται ΒΑ του οικισμού της Κάτω Ζάκρου, σε υψόμετρο 100 μ. και έχει μήκος 310 περίπου μ. Η είσοδος του είναι εντυπωσιακή και η προσπέλαση γίνεται από θάλαμο με μεγάλη καταφορική κλίση. Εκτός από τη μεγάλη αισθητική του αξία, που τον προσδίδει πλουσιότατος διάκοσμος, είναι από τα σπουδαιότερα αρχαιολογικά σπήλαια της περιοχής, καθώς σ' αυτό βρέθηκαν ίχνη κατοίκησης από τη νεολιθική εποχή. Η πρόσβαση στο εσωτερικό του γίνεται ακολουθώντας το ευρωπαϊκό ορειβατικό μονοπάτι Ε4, που ξεκινάει από την Κάτω Ζάκρο και ακολουθεί σχεδόν την ακτογραμμή.

Σπήλαιο του Περιστερά (Ίτανος, Ν. Λασιθίου)

Άλλο ένα σημαντικό σπήλαιο της πρώην Επαρχίας Σητείας είναι του Περιστερά. Βρίσκεται δύομιση περίπου χιλιόμετρα ανατολικά του οικισμού Καρύδι, στη θέση Πλατύβολα και σε υψόμετρο 540μ. Διαθέτει πλούσιο λιθοματικό διάκοσμο και έχει συνολικά εξερευνημένο μήκος διαδρομών 170μ. Και εδώ εμφανίζονται ίχνη νεολιθικής κατοίκησης.

Σπήλαιο Βρέικο (Μακρύς Γιαλός, Ν. Λασιθίου)

Το σπήλαιο βρίσκεται 5 χλμ. μακριά από τον οικισμό Πεύκοι. 500 περίπου μέτρα από την είσοδό του σταματάει ο δρόμος και από εκεί ακολουθεί πεζοπορία. Στο σπήλαιο υπάρχουν ίχνη νεολιθικής κατοίκησης.

Η σπηλιά του Πετσοφά (Ίτανος, Ν. Λασιθίου)

Σε υψόμετρο 80μ., 500 περίπου μ. ΝΔ της ιερής θέσης Ρουσόλακκος, ανοίγεται το ευδιάκριτο στόμιο του σπηλαίου του Πετσοφά, που πήρε το όνομα του από το λόφο. Πρόκειται για ένα πολύ μικρό σπήλαιο (περίπου 5Χ3μ.) με μεγάλη αρχαιολογική αξία, καθώς εδώ βρέθηκαν σπασμένοι αμφορείς αλλά και μια «τράπεζα σπονδών» με επιγραφές. (Paul Faure, 2004 σελ. 159).

ΑΓΝΩΣΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΑ ΚΑΡΣΤΙΚΑ ΠΑΡΚΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Τα καρστικά πάρκα της Κρήτης είναι συνήθως ορεινές περιοχές που διαθέτουν εκτεταμένα δίκτυα υπόγειων αγωγών, συνήθως βαράθρων, σπηλαιοβαράθρων και καταβοθρών, καθώς και έντονο επιφανειακό καρστ τύπου γλυφών, δολίνων, πολγών κ.ά. Με βάση τις εξερευνήσεις που έχουν γίνει μέχρι σήμερα από Έλληνες και ξένους σπηλαιολόγους, τα πιο σημαντικά πάρκα βρίσκονται στα Λευκά Όρη, στον Ψηλορείτη, στα Ταλαία Όρη (Κουλούκωνας) και στα Σητειακά βουνά.

Η επίσκεψη στα περισσότερα από τα σπηλαιοβάραθρα που βρίσκονται μέσα σε αυτά τα πάρκα είναι εφικτή μόνο από εξειδικευμένες ομάδες σπηλαιολόγων. Οι απλοί περιηγητές μπορούν να τα επισκεφτούν μέχρι την είσοδό τους, κάτι που είναι ιδιαίτερα ευχάριστο, εφόσον για να φτάσει ως εκεί ο επισκέπτης χρειάζεται να διασχίσει μερικές από τις πιο όμορφες και παρθένες περιοχές της Κρήτης.

Λευκά Όρη

Η λιθολογία των Λευκών Ορέων (επί το πλείστο ασβεστολιθικά πετρώματα), σε συνδυασμό με τον εκτεταμένο ορεινό όγκο, το μεγάλο υψόμετρο και το πλήθος τεκτονικών φαινομένων που έχουν σημειωθεί, έχουν καταστήσει τον ορεινό όγκο

*Ανθρωπόμορφος σταλαγμίτης στο δάπεδο του εντυπωσιακού
βαράθρου Λαγκούφα στο Όρος Κουλούκωνα.*

Φωτ. Χ. Γεωργής

παράδεισο για τους οπαδούς της σπηλαιολογίας. Εκτός από το μεγαλύτερο σπηλαιοβάραθρο της Ελλάδας (Γουργούθακος βάθος -1209μ.), τοποθεσίες όπως ο Ατζινόλακας, η Λιβάδα, το Οροπέδιο του Ομαλού, η Ζαρανοκεφάλα, το Άγιο Πνεύμα, το Κακό Καστέλι, το Ασκίφου κ.ά. φιλοξενούν μερικά από τα μεγαλύτερα σπηλαιοβάραθρα σε παγκόσμιο επίπεδο και γι' αυτό η περιοχή προσελκύει επί πολλά χρόνια ομάδες σπηλαιολόγων απ' όλο τον κόσμο.

Πιυχώσεις του ασβεστόλιθου στην ευρύτερη περιοχή της Σβουριχτής Λευκών Ορέων.

Φωτ. Χ. Μαυρόκωστα

Ψηλορείτης

Ανάλογης σημασίας είναι και το καρστικό πάρκο του Ψηλορείτη που άρχισε να γίνεται γνωστό από τη δεκαετία του 1990, όταν ομάδες Γάλλων σπηλαιολόγων ανακάλυψαν πως εδώ βρίσκονται μερικά από τα σπουδαιότερα σπηλαιοβάραθρα της Κρήτης. Η Ταφκούρα (βάθος -860 μέτρα και συνολικό μήκος διαδρομών 6.500 μ.), τα Πετραδωλάκια (βάθος -473 μ.) και το Διπλοτάφκι (βάθος -400μ.) είναι από τα σπουδαιότερα της περιοχής, διότι αποτελούν σύστημα. Επικοινωνούν δηλαδή υπογείως μέσα από άγνωστα μέχρι σήμερα περάσματα και λειτουργούν ουσιαστικά ως οι μεγαλύτεροι γνωστοί μέχρι σήμερα καρστικοί αγωγοί παροχέτευσης των νερών του Ψηλορείτη προς την υδρολογική λεκάνη του Ηρακλείου (πιθανότατα και την πηγή του Αλμυρού).

Ταλαία Όρη

Στον Κουλούκωνα ή Ταλαία Όρη, σύμφωνα με το θρύλο, κατοίκησε ο μυθικός γίγαντας Τάλως, ο οποίος προστάτευε το νησί από επιδρομές μέχρι ότου ο Θησέας έβαλε από τη φτέρνα του το πόμα που έφραζε τις φλέβες του και τις άδειασε από το ιχώρ, το υγρό που κυλούσε σε αυτές, σωριάζοντάς τον στο έδαφος.

Τα Ταλαία Όρη είναι ένα σύμπλεγμα εντυπωσιακά συμμετρικών βουνών, με πολύ μεγάλες

κλίσεις, που βυθίζονται απότομα στη βόρεια θάλασσα του νησιού. Τα κωνικά αυτά βουνά διαθέτουν ποικιλία πετρωμάτων, με επικρατέστερους τους ασβεστόλιθους γεγονός που εξηγεί την ύπαρξη πλήθους σπηλαίων και βαράθρων. Στον κατάλογο Πλατάκη (1975) έχουν καταγραφεί 46 σπήλαια και με βάση τις έρευνες των νεότερων σπηλαιολόγων (ΣΠΟΚ, 2005) ο αριθμός τους ξεπερνά τα 65. Τα πιο εντυπωσιακά και μεγάλα είναι το Μούγγρι στις Σίσσες, ο Διοματάς στην Αγία, η Λαγκούφα στο Δοξαρό, ο Κουρουπητός Αλδίδων, της Ζαφοράς ο τάφος στα Χελιανά κ.ά.

Σητειακά Όρη

Η περιοχή της ορεινής Σητείας - Ιτάνου, σε σύγκριση με τις άλλες ορεινές περιοχές της Κρήτης, δεν παρουσιάζει μεγάλες εντάσεις στο ανάγλυφό της. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι αποτελεί μια κλειστή λεκάνη (κατ' ουσίαν ένα σύνολο μικρών κλειστών λεκανών) όπου ρέουν τα νερά των βροχών. Λόγω της ασβεστολιθικής σύστασης των πετρωμάτων, το νερό της βροχής και των ρυακιών έχει δημιουργήσει ένα εκτεταμένο επιφανειακό καρστ τύπου δακτυλογλυφών, δολίνων, καταβοθρών κ.ά.

Ακόμα πιο εντυπωσιακό από το επιφανειακό καρστ, είναι το υπόγειο. Τα επιφανειακά τρεχούμενα νερά είναι λιγοστά, καθώς η μεγαλύτερη ποσότητα αυτών, διεισδύει στο υπέδαφος και κινείται υπογείως, μέσω των πολυάριθμων καναλιών-αγωγών που έχουν διανοιχτεί στον υδατοδιαλυτό ασβεστόλιθο. Σύμφωνα με την έρευνα της γαλλικής σπηλαιολογικής ομάδας L.U.C., στην περιοχή έχουν καταγραφεί πάνω από 82 σπήλαια, σπηλαιοβάραθρα, βάραθρα, καταβόθρες και υπόγεια ποτάμια, των οποίων το συνολικό εξερευνημένο μήκος διαδρομών ξεπερνά τα 6.000 μ. Με άλλα λόγια το υπέδαφος της υπό μελέτην περιοχής αποτελεί τον υδροσυλλέκτη της Επαρχίας Σητείας. Από εδώ τα νερά κατευθύνονται προς τα ανατολικά, για να καταλήξουν σε διάφορες πηγές πλησίον της ανατολικής ακτογραμμής (Ζάκρου, Χοχλακών κ.ά.).

Σπήλαιο Απολούστρες Σητείας.

Φωτ. Αρχείο Σπηλαιολογικού Ομίλου Κρήτης

ΕΘΝΙΚΗ ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΣΠΗΛΑΙΩΝ

- Α. Προεδρικό Διάταγμα αρ. 941/1977 «Περί Οργανισμού του ΎΠΤΙΕ», Άρθρο 46: Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας.
- Β. Νόμος υπ' αρ. 1127/1981.
- Γ. Νόμος υπ' αρ. 1126/1981.
- Δ. Απόφαση Υπουργού Πολιτισμού αρ. 34593/1108/23.6.1983, περί «Προστασίας περί σπηλαίων».
- Ε. Νόμος υπ' αρ. 3028/2002 «για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς».
- ΣΤ. Προεδρικό Διάταγμα υπ' αριθ. 191/2003 «Οργανισμός Υπουργείου Πολιτισμού» Άρθρο 49: Διάρθρωση και αρμοδιότητες των Εφορειών Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας.
- Η. Υπουργική Απόφαση 4746 / 2004 (ΦΕΚ 88 Β').
- Θ. Νόμος υπ' αρ. 3028/2002 «για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ

1. Faure, Paul, Ιερά Σπήλαια της Κρήτης, Δήμος Ηρακλείου. Βικελαία Βιβλιοθήκη, 2004
2. Θεοδώρου, Γ., Σ. Ρουσιάκης & Β. Σιμιτζής, «Νέα Άνω Τεταρτογενή Ευρήματα θηλαστικών από το Ν. Ρεθύμνης Κρήτης», Δελτίο Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρίας, Τόμος XXII, Αθήνα, 1995-2000:85-94.
3. Θεοδώρου, Γ.Ε., «Σπήλαιο Σκορδο(υ)λάκια Ασφένδου Σφακίων Κρήτης», Δελτίο Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρίας, Τόμος XIX, τεύχος 1, Αθήνα, 1983.
4. Παπουτσάκης Χ., Κρητικά Χρονικά KV, 1972:107-139).
5. Πετροχείλου Α., «Θρύλοι – Παραδόσεις των Ελληνικών Σπηλαίων», Δελτίο Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρίας, Τόμος 18, 1ο Πανελλήνιο Σπηλαιολογικό Συμπόσιο, Αθήνα, 1981-1982:81-82.
6. Πετροχείλου, Α., «Σπήλαιο Λαβύρινθος Γόρτυνος Ηρακλείου Κρήτης», Δελτίο Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρίας, Τόμος XIX, τεύχος 1, Αθήνα, 1983-88.
7. Πλατάκης, Ε., «Σπήλαια και άλλα Καρστικά Μορφαί της Κρήτης», τόμοι Α' & Β', Ηράκλειο, 1975.
8. Σιμιτζής, Β., Ν. Σταμπολίδης, «Σπήλαια της Αρχαίας Ελεύθερας», Δελτίο Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρίας, Τόμος XXI, 5ο Διεθνές Σπηλαιολογικό Συμπόσιο Αθήνα-Κρήτη, 1981 (σελ.:85-94).
9. Συμεωνίδης, Σ., Β. Θεοδώρου & Β. Γιαννόπουλος, «Το είδος *Elephas Chaniensis* N.SP στις υποθαλάσσιες πλειστοκαινικές αποθέσεις του σπηλαίου Βάμου Χανίων Κρήτης», Δελτίο Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρίας,
10. Τόμος XXII, Αθήνα, 1995-2000:95-108.
11. Δελτίο Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρίας, Τόμος XXII, Αθήνα, 1995-2000:85-94.
12. Μελέτη τουριστικής Ανάπτυξης της Περιφέρειας Κρήτης, ΕΟΤ, Ηράκλειο, 2001.

